

28. Михальчук Р. Реєстрація та ідентифікація євреїв Рівненщини як підготовчий етап у вирішенні «єврейського питання» / Р. Михальчук // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії : наук. зап. Рівнен. держ. гуманіт. ун-ту. – Рівне : РДГУ, 2011. – Вип. 22. – С. 237–241.
29. Носаль М. Волинські скарби – лікарські рослини / М. Носаль // Український хлібороб. – Рівне, 1942. – Лютий–берез., трав.–листоп. – Чис. 2–3, 5–10.
30. Подольський А. Дослідження проблем антисемітської пропаганди в пресі часів нацистської окупації в сучасній українській історіографії / А. Подольський // Наукові записки : збірник. – К. : Ін-т політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2006. – Вип. 31. – 161 с.
31. Радчик Р. В. Газета «Волинь» та однойменне видавництво (1941–1944 рр.): організаційний і проблемно-тематичний аспекти : автореф. канд. філол. наук : 10.01.08 / Радчик Раїса Віталіївна ; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2005.
32. Сугацька Н. В. Геноцид проти єврейського населення півдня України в роки німецько-румунської окупації (1941–1944 рр.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Н. В. Сугацька. – Запоріжжя, 2006. – 189 с.
33. Тільки пильний хлібороб одержує справедливі премії за труд, споживчі добра і добра щоденного вжитку! // Український хлібороб. – Рівне, 1942. – Квіт. – Чис. 4. – С. 31.
34. Український хлібороб, засівайте на весні свою землю, бо інакше будете голодувати // Український хлібороб. – Рівне, 1942. – Берез. – Чис. 3. – С. 16.
35. Українські хлібороби, Ви мусите прогудувати також Ваших братів у містах // Український хлібороб. – Рівне, 1942. – Березень. – Чис. 3. – С. 22.
36. Українці! Перемога Німеччиною большевиків дасть нам світле майбутнє. Чесною працею на ріллі, на підприємствах і урядах докажімо свою національну свідомість та політичну зрілість // Український хлібороб. – Рівне, 1942. – Квіт. – Чис. 4. – С. 3.
37. Федорчук П. Яке тепло любить городина / П. Федорчук // Український хлібороб. – Рівне, 1942. – Лютий. – Чис. 2. – С. 16–17.
38. Ходаківський М. Сортове питання в садівництві Волині / М. Ходаківський // Український хлібороб. – Рівне, 1942. – Квіт. – Чис. 4. – С. 14–15.
39. Ходаківський М. Що є культурний ґрунт / М. Ходаківський // Український хлібороб. – Рівне, 1942. – Лют. – Чис. 2. – С. 7–8.
40. Храпливий Є. Нова організація німецького села / Є. Храпливий // Український хлібороб. – Рівне, 1942. – Січ. – Чис. 1. – С. 12–14 ; Лют. – Чис. 2 – С. 5–6 ; Квіт. – Чис. 4. – С. 32 – кінцева обгортка.
41. Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф. 1, оп. 22, спр. 330, арк. 32.
42. Цієї весни не може залишитися незасіяним ані одного, хоч найменшого, клаптика // Український хлібороб. – Рівне, 1942. – Квіт. – Чис. 4. – С. 24.
43. Шадурський П. Годуймо крілики / П. Шадурський // Український хлібороб. – Рівне, 1942. – Берез. – Чис. 3. – С. 10–12.
44. Шене. Заклик. Український хліборобе / Шене // Український хлібороб. – Рівне, 1942. – Черв. – Чис. 6. – С. 2.
45. Якубчик М. Як відучити курку квоктати / М. Якубчик // Український хлібороб. – Рівне, 1942. – Черв. – Чис. 6. – С. 11.
46. 15.000 німецьких баранів мериносів для розвитку української годівлі овець. Перебрання першого транспорту в Ковлі // Український хлібороб. – Рівне, 1942. – Верес. – Чис. 9. – С. 11.

Олександр Семенів

Військово-історичні аспекти проведення наступальних та оборонних операцій Червоної армії і Вермахту на території Західної України (березень–липень 1944 р.)

На основі аналізу архівних документів, опублікованих джерел, вітчизняної та зарубіжної наукової літератури досліджено хід визволення Тернопільської області від німецької окупації під час Другої світової війни. При цьому головну увагу присвячено питанням підготовки та ведення бойових дій в географічних умовах Західної України. Розкрито умови та фактори, що зумовили проведення Проскурівсько-Чернівецької та Львівсько-Сандомирської операцій на Тернопільщині, окреслено особливості підготовки та характерні риси проведення, проаналізовано їх результати та наслідки.

Ключові слова: німецько-радянська війна, Проскурівсько-Чернівецька операція, Східна Галичина.

Семенов Александр. Военно-исторические аспекты проведения наступательных и оборонительных операций Красной армии и Вермахта на территории Западной Украины (март–июль 1944 г.). На основе анализа архивных документов, опубликованных источников, отечественной и зарубежной научной литературы исследован ход освобождения Тернопольской области от немецкой оккупации во время Второй мировой войны. При этом главное внимание посвящено вопросам подготовки и проведения боевых действий в географических условиях Западной Украины. Раскрыты условия и факторы, которые обусловили ход Проскуровско-Черновицкой и Львовско-Сандомирской операций на Тернопольщине, очерчены характерные особенности подготовки и проведения, проанализированы их результаты.

Ключевые слова: немецко-советская война, Проскуровско-Черновицкая операция, Восточна Галиция.

Semeniv Oleksandr. Military Historical Aspects of Realization of offensive and Defensive Operations of the Red Army and Вермахта on Territory of Western Ukraine (March–July, 1944). On the basis of analysis of the archived documents, published sources, home and foreign scientific literature motion of liberation of the Ternopil area is investigational from German occupation in the Second world war. Thus main attention is sanctified to the questions of preparation and realization of battle actions in the geographical terms of Western Ukraine. Terms and factors which stipulated motion Proskurov-Chernivtsi and Lvov–Sandomierz Offensives on Ternopil Region are exposed, the characteristic features of preparation and realization are outlined, their results are analysed.

Key words: German-soviet war, Proskurov-Chernivtsi Offensive, East Halychyna.

Звільнення Західної України від німецької окупації становить значний інтерес для дослідників Другої світової війни. Велику кількість досліджень, що торкаються періоду військових дій на Західній Україні, і, зокрема, Тернопільщині складають дослідження радянських істориків. Значна частина досліджень радянського періоду, незважаючи на тенденційний підхід до висвітлення ситуації, виконані на достатньому фаховому рівні і є актуальними сьогодні.

Фундаментальними працями, в яких розглядалися питання визволення Тернопільщини у 1944 р. стали «История Великой отечественной войны 1941–1945 гг.», 12-томне видання «История Второй мировой войны», видання «Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського союзу 1941–1945 рр.»

Коллективи радянських істориків найбільшу увагу приділили більш результативним та успішним моментам Проскурівсько-Чернівецької та Львівсько-Сандомирської наступальних операцій. Вони акцентували увагу на успіхах наступаючих сил Червоної армії, тоді ж мало і невизначено описано прорахунки радянського командування, які призвели до значних людських та матеріальних втрат. Схематично і тенденційно радянська історіографія освітлювала дії вермахту в оборонних зусиллях на території Тернопільщини, існують значні неточності в описі задіяних німецьких сил, нумерації військових підрозділів тощо. Однобоко й поверхнево висвітлено питання стосунків бійців наступаючої Червоної армії та місцевого населення Тернопільщини з огляду на його національну неоднорідність та політичну спрямованість.

Зарубіжні історики через неможливість отримати доступ до радянських військових та партійних архівів, події на Тернопільщині у 1944 р. описували дещо однобоко, спираючись на дані архівів німецької сторони. Водночас існують детальні історичні розвідки, що мають значний та добре деталізований документальний матеріал. Події 1944 р. на Тернопільщині зображено у дослідженнях Л. Гарта, Д. Фуллера, Ф. Мілентіна, К. Тіппельскірха, А. Бухнера. Ці комплексні дослідження Другої світової війни, виконані окремими науковцями та групами колишніх високопосадових військових вермахту, старались дати відповідь на причини невдач вермахту навесні 1944 року в ході військових дій на Правобережній Україні й на Тернопільщині зокрема.

Невирішеним залишається низка питань, в які входять: співвідношення втрат Червоної армії та Вермахту, чисельність та склад німецьких підрозділів, що приймали участь у бойових діях, особливо в частині оточення та взяття Тернополя, достовірність даних про вихід 1-ї німецької танкової армії з «котла» під м. Кам'янець-Подільський, втрати Червоної армії при проведенні наступальних операцій на Тернопільщині.

Сучасна історична наука прагне критично переосмислити досвід бойових дій Другої світової війни. Науковці прикладають зусилля для вивчення не лише позитивних та успішних військових операцій, але й негативних сторін Другої світової війни, встановлення історичної правди, проводять аналіз та узагальнюють досвід військових дій обох воюючих сторін. Протягом останнього часу опубліковано низку фундаментальних праць, що стосуються Другої світової війни і бойових дій 1944 року на Тернопільщині зокрема. В цю групу авторів входять М. Гарєєв, В. Гуркін, С. Михалев,

В. Єлісеєв. Висвітлення трагічних сторінок Другої світової війни на Україні знайшло своє місце у працях українських істориків І. Муковського, О. Лисенка, М. Ковалю.

Слід зазначити, що у літературі до сьогодні не здійснено комплексної оцінки Проскурівсько-Чернівецької наступальної операції, відсутні праці, що вивчають та узагальнюють досвід проведення наступальних дій на Тернопільщині в контексті взаємодії різних родів військ в комплексі складних погодних та географічних умов, особливо мало вивчене питання проведення тактичної Тернопільської операції 60-ї армії.

Для вирішення завдань, визначених темою дослідження, необхідно залучити значну кількість різних історичних джерел (усні, речові, писемні). Основна група матеріалів складається з величезної кількості архівних документів і матеріалів військового та цивільного характеру.

Основні архівні дані, що містять значний масив інформації, зберігаються у фондах Центрального Архіву Міністерства оборони Російської федерації в м. Подольську. Зокрема, це фонди І Українського фронту, радянських загальновійськових армій (13-та, 60-та армії, 1-ша гвардійська армія), танкових армій (1-ша, 3-тя гвардійська, 4-та армії), 2-ї повітряної армії, частин фронтового підпорядкування тощо.

Значна кількість документів міститься в фонді Р-2004 Державного архіву Тернопільської області (далі – ДАТО). В цей фонд входять копії звітів та доповідей про бойові дії, виписки з формулярів частин і з'єднань, політичні донесення політвідділів дивізій, виписки з журналів бойових дій, копії бойових наказів, плани наступальних операцій, зведення про узагальнення досвіду ведення війни.

Документи самоуправління, звіти розпорядження районних, міських управ зберігаються у фондах Державного архіву Тернопільської області, це ф. 319 «Тернопільщина у Великій вітчизняній війні». З фондів ДАТО також використано документи, що стосуються окупаційного режиму на Тернопільщині (звіти комендатур, накази, звернення та оголошення окупаційних властей, витяги з матеріалів тогочасної періодики) відтворюють реальну історичну картину з конкретними даними і подіями. Характер дій німецької окупаційної влади широко проаналізований у довідках, інформаціях, звітах і узагальнений у матеріалах надзвичайної комісії з розслідування.

Важливим джерелом при дослідженні теми стали спогади безпосередніх учасників та свідків подій Другої світової війни. Цю групу можна розділити на категорії. До першої категорії потрібно віднести військових керівників і політичних діячів вищої ланки СРСР та Червоної армії: начальника генерального штабу Червоної армії О. М. Василевського, командувачів і членів Воєнної ради І Українського фронту Г. К. Жукова, І. С. Конєва [1], М. С. Хрущова [2], В. С. Крайнюкова. До другої категорії відносяться спогади та мемуарно-історичні праці військових керівників і начальників штабів загальновійськових, гвардійських, танкових армій К. С. Москаленка [3], М. П. Пухова [4], М. Є. Катюкова [5], Д. Д. Лелюшенка [6] та командувача 2-ї повітряної армії С. А. Красовського [7]. До третьої категорії можна віднести полководців корпусного та дивізійного рівня, що безпосередньо вели бойові дії на території Тернопільщини. Насамперед це І. І. Людніков [8], І. І. Якубовський [9], П. М. Лашенко, К. О. Малигін [10], М. К. Попель [11], С. О. Андрющенко [12] та ін. До четвертої категорії слід віднести спогади військовослужбовців Червоної армії, що приймали участь у звільненні.

Проскурівсько-Чернівецька операція в частині її проведення на території Тернопільщини проходила в два етапи. Перший етап визначався наступальними діями на в північно-східній частині області, тривалість етапу з 4 березня по 21 березня 1944 р.

Наступальні дії на Тернопільщині характеризувалися вкрай важкими умовами. Місцевість, де І Український фронт проводив наступальну операцію, насичена густою сіткою ярів та річкових видолінок. Форсування річок в цей час ускладнювалось їх весняними розливами. Недостатньо розвинута мережа автошляхів ускладнила рух наступаючих військ та полегшила німецьку оборону. Небагаточисельні шосейні шляхи використовувались для руху автотранспорту та артилерії на автотракторній тязі. Піхота та артилерія на кінській тязі повинні були переміщуватися ґрунтовими дорогами, які в період весни відразу стали непридатними до перевезень. У надзвичайно важких умовах частини Червоної армії здійснили звільнення північно-східної частини області, перерізали важливу залізничну магістраль Львів–Тернопіль–Проскурів. Починаючи з 8 березня, підрозділи 336-ї та 322-ї стрілецьких дивізій робили неодноразові спроби взяття Тернополя, який рахувався ключовим елементом німецької оборони. Лише перекидання на цю дільницю 357-ї, 359-ї та 69-ї дивізій вермахту не дали можливості взяти цей стратегічний вузол оборони [13, 22].

Другий етап перебігу Проскурівсько-Чернівецької операції на Тернопільщині був зумовлений проведенням глибоких наступальних операцій. На цьому етапі Червона армія здійснила широкомасштабні наступальні дії в загальному напрямку на південь та південний захід. Тривалість цього періоду – з 21 березня по 17 квітня 1944 р.

21 березня після перегрупування, в смузі дії 60-ї армії на Тернопільщині були відновлені наступальні дії. На рубежі с. Романівка–м. Підволочиськ були зосереджені значні сили 4-ї танкової армії, 1-ї гвардійської танкової армії. Внаслідок удару Червоної армії 21–22 березня 1944 р. німецька оборона була глибоко зламана. Наступальний клин, утворений радянськими танковими арміями, глибоко пронизав оборону Вермахту [14, 220].

Особливого успіху в наступі досягли частини 1-ї танкової армії генерал-лейтенанта танковий військ М. Е. Катукова. Зранку 23 березня вони оволоділи м. Чортків, а на ранок наступного дня вийшли на берег р. Дністер: в районі Заліщик 20-та гвардійська механізована бригада полковника Бабаджаняна, в районі Устечко 1-ша та 21-ша гвардійські танкові бригади. Таким чином, потужним ударом із рубежу с. Романівка–м. Волочиськ, радянські сили 60-ї та 1-ї гвардійської загальновійськових армій, 1-ї та 4-ї танкових армій розкололи фронт групи армій «Південь» на дві частини. 4-та німецька танкова армія відійшла на рубіж Озерна–Козлів–Маріампіль, 1-ша німецька танкова армія була оточена в районі м. Кам'янець-Подільський. У цей же період силами 60-ї армії було проведено оточення німецького гарнізону м. Тернопіль [14, 222].

Наступальні дії Червоної армії на Тернопільщині протягом 21–25 березня характеризувались високою динамікою, сміливістю тактичних задумів та стрімкістю виконання. За короткий період танкові підрозділи зуміли значно просунутись в напрямку наступу, форсувати значну природню перешкоду – р. Дністер.

У результаті наступальних дій Червона армія здійснила два успішних оточення частин і з'єднань вермахту – під Тернополем і Кам'янець-Подільським. Через це бойові дії на Тернопільщині у 1944 р. характерні військово-тактичними операціями вермахту, спрямованими на цих деблокування оточених частин та з'єднань. Зокрема, на території півдня Тернопільщини на початку квітня командуванням вермахту проведено успішну операцію виходу з оточення 1-ї танкової армії вермахту під командуванням генерала Хубе в складі 21-ї дивізії, серед яких дві дивізії СС.

Оточення 1-ї танкової армії Вермахту в районі м. Кам'янець-Подільського створило можливість поставити німецьку армію на межі катастрофи. Її наслідки в умовах весни 1944 р. могли бути катастрофічними. Знищення такого угруповання відкривало Червоній армії прямий шлях у Європу – в Румунію, Угорщину і на Балкани. Командувач групою армій «Південь» фельдмаршал Манштейн розробив план виходу оточеної армії.

Для деблокади армії була створена фронтова група, в яку був включений новосформований 2-ий танковий корпус СС (9-та танкова дивізія СС «Гогенштауфен» і 10-та танкова дивізія СС «Фрундсберг»), 100-та легкопіхотна (гірськострілецька) дивізія, 367-ма піхотна дивізія вермахту. Скориставшись зменшенням активності радянських військ на зовнішньому фронті оточення, що проходило на рубежах Озерна-Підгаїці-Маріампіль, німецька сторона проводить необхідні перегрупування і підготовку до прориву [13; 15].

27 березня у відповідності з планом Манштейна оточена 1-ша танкова армія Хубе нанесла раптовий удар на захід в загальному напрямку на Бучач. В авангарді прориву були дві елітні дивізії СС – «Лейбштандарте Адольф Гітлер» і «Дас рейх». Скориставшись несподіванкою, передові підрозділи, в які входили ці дві дивізії СС, захопили переправи через Збруч північніше м. Скала-Подільська. Отримавши від генерала Хубе звістку про успішний початок прориву, командувач групи армій південь фельдмаршал Манштейн віддав наказ про зустрічний удар з району м. Підгаїці у південно-східному напрямку на м. Бучач [15, 334].

9 квітня німецькі війська, які рухались назустріч з'єднались в районі м. Бучач. 1-ша танкова армія, що втратила більшість техніки, значну кількість особового складу, але зберегла структуру, зайняла місце в німецькій обороні північніше Карпат [13, 88].

Причинами, що не дозволили радянським військам знищити оточену 1-шу танкову армію вермахту, стали помилки в оцінці напрямку німецького прориву, незадовільна діяльність армійської та фронтової розвідки. Незважаючи на майже двотижневий термін, передислокування танкового корпусу та піхотних дивізій не було встановлено і тому стало повною несподіванкою для керів-

ництва I Українського фронту. Радянська авіація могла перервати «повітряний міст», що забезпечував оточену групу палим, винищувальна авіація незадовільно справилась з цим завданням.

На початку 1944 р., коли Червона армія перетнула межі Західної України, їй довелося зустрітись з новим видом оборони німецької армії. Зокрема, це вперта оборона міст з розгортанням бойових дій і міських кварталів. До цього моменту німецька армія будувала свою оборону на зручних для ведення бойових дій рубежах – вузлах доріг та комунікацій. артилерії була не настільки відчутною. При проведенні наступальних дій Червоної армії з 21 по 24 березня 1944 р. у ході Проскурівсько-Чернівецької наступальної операції, 60-та армія генерала І. Д. Черняховського, силами 28-го, 15-го та 106-го стрілецьких корпусів, здійснила оточення м. Тернопіль, яке за наказом Гітлера було оголошене «містом-фортецею» [16, 234].

Бої за звільнення м. Тернопіль тривали з 8 березня по 16 квітня 1944 р. Безпосередні штурмові бої в центральній частині тривали з 31 березня по 15 квітня і характеризувалися особливою напруженістю [17, 286]. У березні-квітні 1944 р. Червона армія в Тернополі вперше в ході Великої вітчизняної війни зустрілася з необхідністю ведення вуличних боїв у населених пунктах європейської архітектури, що характеризувалися наявністю капітальних будов, вузьких вулиць, насиченою німецькою обороною та використанням засобів бою на коротких дистанціях.

В короткі терміни командування німецького гарнізону в м. Тернополі, при відсутності фортифікаційних споруд, зуміло організувати ефективну оборону із застосуванням мінімальної кількості людських ресурсів та вогневих засобів, при цьому, пристосовавши до оборони значну кількість будинків житлового та господарського призначення.

Аналіз змісту документів бойових дій частин і з'єднань Червоної армії, які приймали участь у визволенні Тернополя, зокрема журналів бойових дій, бойових наказів, бойових донесень, рапортів, донесень політвідділів дозволив встановити особливості ведення вуличних боїв у Тернополі. Такими особливостями стали: можливість широкого використання для німецької оборони всіх видів будівель, інженерних комунікацій, огорож; складність через умови міської архітектури, застосування танків, самохідних установок, артилерії великого калібру; труднощі управління бойовими підрозділами; обмеженість застосування авіаційної підтримки; неможливість використання великих мас піхоти.

Червона армія в ході боїв у Тернополі зуміла гнучко змінити тактику бойових стрілецьких підрозділів у вуличних боях шляхом створення штурмових груп та організації їх підтримки бронетанковими одиницями та артилерією. При цьому нова тактика бойових дій у місті призвела до зменшення втрат особового складу та збільшила ефективність бойової діяльності.

Радянським командуванням було визнано за необхідне використати досвід вуличних боїв у м. Сталінград і, відповідно до цього, провести формування штурмових підрозділів. Тактика штурму полягала в наступному. Стрілецькі батальйони були поділені на три колони, кожна з них була розділена на три групи: група штурму, група захоплення, група зачистки. Функції штурмової групи – виявлення вогнищ оборони та їх блокування. Основу штурмової групи складав стрілецький взвод з кількома кулеметами, озброєний гранатами, пляшками із запальною сумішшю, термічними засобами. Штурмова група підтримувалася кількома гарматами. При можливості, групі надавався танк або самохідна гармата [18, 144].

Група захоплення складалася із автоматників, озброєних гранатами. Ця група рухалася безпосередньо за штурмовою. Після блокування вогнища опору штурмовою групою, група захоплення вривалася в будинок, знищувала супротивника і згодом просувалася вперед. Група зачистки остаточно винищувала залишки німецького опору в будинках, а особливо у підвалах будинків [20, 56; 21, 22].

У результаті ведення штурмової боротьби у м. Тернополі у квітні 1944 р. Червона армія отримала унікальний досвід ведення вуличних боїв, розробила відповідну тактику, що пізніше в 1944–45 рр. була застосована при штурмах міст та фортець Німеччини, зокрема Кенігсберга, Берліна, Бреслау.

За характером виконуваних завдань військ I Українського фронту Львівсько-Сандомирська наступальна операція може бути розділена на два етапи. Перший етап (13–27 липня) включав у себе прорив німецької оборони на рава-руському та львівському напрямку. Тернопільська область була основним плацдармом сил Червоної армії на Львівському напрямку, прорив фронту на цьому напрямку відбувався на території Тернопільщини. Другий етап операції (28 липня–кінець серпня) включав у себе глибокі наступальні дії Червоної армії на території Львівщини та південно-східних регіонах Польщі. На другому етапі територія Тернопільської області була частиною тилкових комунікацій Червоної армії і місцем мобілізації людських ресурсів та матеріальних засобів.

У ході проведення літньої кампанії Червоної армії, що виявилася в реалізації Львівсько-Сандомирської наступальної операції, Тернопільщина стала базовим елементом грандіозного наступу. Від квітня до липня 1944 р. Червона армія в Тернопільській області провела величезну роботу по перегруповуванню частин, будівництву доріг, мостів тощо. У цей період народне господарство області було мобілізоване на підготовку майбутнього наступу. В населених пунктах області було проведено мобілізацію в частини Червоної армії [15, 242].

13 липня в результаті прориву фронту 60-ю та 38-ю арміями в районі с. Колтів Зборівського району Тернопільської області в прорив були введені 3-тя гвардійська та 4-та танкові армії. Введення в бій двох танкових армій в прохід шириною 6 км – єдиний подібний випадок за всю історію Другої світової війни [15, 250].

Тернопільщина в силу свого стратегічного географічного становища стала ключовим елементом у воєнному протистоянні радянської та німецької сторін у весняній і літній військових кампаніях 1944 р. в Україні. На території Тернопільщини у ході проведення двох великих наступальних операцій, Проскурівсько-Чернівецької та Львівсько-Сандомирської, обома воюючими сторонами був застосований широкий спектр стратегічних і тактичних прийомів військового мистецтва, включаючи глибинні наступальні операції, дії на оточення, штурмові дії в укріплених населених пунктах і тактику прориву й виходу з оточення крупних армійських сил.

Важливими елементами військового протистояння на Східному фронті в березні-квітні 1944 р. на території Тернопільщини стали дії Червоної армії спрямовані на ліквідацію оточених сил вермахту в районі м. Кам'янець-Подільського та м. Тернополя та послідовні дії німецького командування по деблокаді оточених військ.

Список використаної літератури

1. Хрущев Н. С. Время. Люди. Власть. (Воспоминания) / Н. В. Хрущев. – М. : ИИК «Московские новости», 1999. – 524 с.
2. Конев И. С. Записки командующего фронтом / И. С. Конев. – М. : Наука, 1972. – 353 с.
3. Москаленко К. С. На Юго-Западном направлении 1943–1945. Воспоминания командарма. Кн. II / К. С. Москаленко. – М. : Наука, 1973. – 358 с.
4. Пухов Н. П. Годы испытаний / Н. П. Пухов. – М. : Воениздат, 1959. – 88 с.
5. Катуков М. Е. На острие главного удара / Катуков М. Е. // Литературная запись В. И. Титова. – М. : Воениздат, 1974. – 425 с.
6. Лелюшенко Д. Д. Москва-Сталинград-Берлин-Прага. Записки командарма / Д. Д. Лелюшенко. – Изд. 4-е, испр. – М. : Наука 1987. – 408 с.
7. Красовский С. А. Жизнь в авиации / С. А. Красовский. – М. : Воениздат, 1968. – 380 с.
8. Людников И. И. Дорога длиною в жизнь / И. И. Людников. – М. : Воениздат, 1969. – 180 с.
9. Якубовский И. И. Земля в огне / И. И. Якубовский. – М. : Воениздат, 1975. – 567 с.
10. Малыгин К. А. В центре боевого порядка / К. А. Малыгин. – М. : Воениздат, 1986. – 205 с.
11. Попель Н. К. Впереди – Берлин! / Н. К. Попель. – М. : ООО «Издательство АСТ»; СПб. : Terra Fantastica, 2001. – 380 с.
12. Андрущенко С. А. Начинали мы на Славутиче... / С. А. Андрущенко. – М. : Воениздат, 1979. – 288 с.
13. Fricke G. «Fester Platz» Tarnopol 1944 / Gert Fricke. – Rombach, 1986. – 128 p.
14. Центральний архів Міністерства оборони Російської федерації (далі – ЦАМО), ф. 60А, оп. 9519, д. 3, л. 220–228.
15. История Великой Отечественной войны Советского Союза. 1941–1945 гг. – Т. 4. – М. : [б. и.], 1962.
16. Мировая война. 1939–1945. – М. : ООО «Изд-во АСТ»; СПб. : ООО «Изд-во Полигон», 2000. – 736 с.
17. ЦАМО, ф. 60А, оп. 10564, д. 843, 426 л.
18. ЦАМО, ф. 302 сд, оп. 1635, спр. 8.
19. Державний архів Тернопільської області (далі – Держархів Тернопільської обл.), ф. Р-2004, оп. 1, спр. 8.
20. Держархів Тернопільської обл., ф. Р-2004, оп. 1, спр. 5.
21. ЦАМО, ф. 336 сд, оп. 1, спр. 76.